

Linda van den Bergh, Anje Ros, Quinta Kools, Hanneke de Laat, Petra Poelmans

Begeleiden van zelfsturing en samenwerking

Actief leren in vo en mbo

Begeleiden van zelfsturing en samenwerking

Begeleiden van zelfsturing en samenwerking

Actief leren in vo en mbo

Linda van den Bergh

Anje Ros

Quinta Kools

Hanneke de Laat

Petra Poelmans

uitgeverij | C
coutinho

bussum 2022

www.coutinho.nl/bzs

Je kunt aan de slag met het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit instrumenten als checklists en formulieren, en links naar bronnen voor verbreding en verdieping.

© 2022 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor de reader-regeling kan men zich wenden tot Stichting UvO (Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, www.stichting-uv.nl). Voor het gebruik van auteursrechtelijk beschermd materiaal in knipselkranten dient men contact op te nemen met Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, www.stichting-pro.nl).

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslag: Neo & co, Velp

Foto omslag: Wilbert van Woensel, Amsterdam

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN: 978 90 469 0796 2

NUR: 841

Voorwoord

‘Hoe kunnen leraren leren hun leerlingen optimale feedback te geven tijdens actief leren?’ Deze centrale vraag werd in verschillende stappen beantwoord in het proefschrift *Teacher Feedback during Active Learning. The Development and Evaluation of a Professional Development Programme* (Van den Bergh, 2013). In dit promotieonderzoek is na een uitgebreide literatuurstudie gekeken hoe leraren hun leerlingen begeleiden tijdens actief leren. We hebben onderzocht welke opvattingen leraren hebben over deze begeleiding en in het bijzonder over het geven van feedback. Ook hebben we geïnventariseerd welke problemen leraren ervaren bij het begeleiden van leerlingen tijdens actief leren, want uit nationaal en internationaal onderzoek in verschillende onderwijscontexten blijkt dat dit een zeer belangrijke, maar moeilijke klus is.

Op basis van de resultaten ontwikkelden we een professionaliseringsprogramma voor leraren rondom het begeleiden van actief leren. Het programma bleek effectief om de begeleiding tijdens actief leren te verbeteren, zowel op de korte als op de langere termijn.

Het promotieonderzoek heeft geleid tot vijf wetenschappelijke Engelstalige artikelen, gebundeld in het proefschrift. Deze artikelen dragen bij aan de theoretische kennis en het praktijkgericht onderzoek, maar wij vinden dat onderwijsonderzoek ook daadwerkelijk en direct moet bijdragen aan de praktijk van leraren in de klas. Vandaar dat we in 2015 op basis van het promotieonderzoek een praktisch lesboek hebben geschreven voor het basisonderwijs. Vanwege diverse ontwikkelingen in het onderwijs is dat boek in 2021 geactualiseerd. Wat de ontwikkelingen betreft denken we aan de implementatie van passend onderwijs, de aandacht voor de rol van onderwijs bij kansengelijkheid in alle sectoren, de discussie over de vroege selectie en de grote verscheidenheid in niveaus in voortgezet onderwijs en de groeiende sturing gericht op inclusief onderwijs. Daarnaast zijn er nieuwe wettelijke bekwaamheidseisen voor leraren geformuleerd, is er veel aandacht voor professionele ruimte en zeggenschap en wordt er gewerkt aan een nieuw landelijk curriculum.

Omdat veel van deze vraagstukken en ontwikkelingen (ook) spelen in het voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs, kwam de vraag naar een versie van het boek speciaal gericht op deze onderwijssectoren. We hebben samen met onze collega's van de lerarenopleiding de handen ineengeslagen om het boek te herschrijven zodat het aansluit bij het vo en mbo.

We hopen dat het boek jou als (aankomend) docent helpt in de ontwikkeling van je kennis en opvattingen over het begeleiden van leerlingen of studenten en dat je geïnspireerd raakt om nieuwe dingen uit te proberen in je eigen praktijk. We hopen ook dat je jouw ervaringen en inzichten deelt met medestuden-

ten en collega's en dat je op basis van deze gesprekken weer nieuwe ervaringen opdoet. Ons doel is bereikt als dit boek eraan bijdraagt dat je actief leert om, samen met anderen, jouw leerlingen of studenten optimaal te begeleiden.

Linda van den Bergh, Anje Ros, Quinta Kools,
Hanneke de Laat en Petra Poelmans
Najaar 2021

Inhoud

Inleiding	11
1 De coachende rol van de docent: zelfsturing en samenwerking	15
1.1 Definitie en omschrijving van zelfsturing en samenwerking	17
1.2 Actief leren binnen verschillende onderwijsconcepten	21
1.3 Leertheoretische achtergrond van actief leren: het sociaal-constructivisme	25
1.4 Actief leren en het ontwikkelen van 21e-eeuwse vaardigheden	31
1.5 Het ontwerpen van actief leren	35
1.5.1 Start: activeren van voorkennis en doelen bespreken	37
1.5.2 Kern: doelgerichte leeractiviteiten ontwerpen	38
1.6 Samenvatting	46
2 De pedagogische grondhouding van de docent	47
2.1 De rol van je opvattingen en verwachtingen	48
2.1.1 Opvattingen	48
2.1.2 Vorming van verwachtingen	49
2.1.3 Communicatie van verwachtingen	52
2.1.4 Begeleiding vanuit hoge verwachtingen	55
2.2 Actief leren en de motivatie van leerlingen	55
2.2.1 Autonomie	58
2.2.2 Relatie	61
2.2.3 Competentie	64
2.3 Formatief beoordelen bij actief leren	68
2.4 Samenvatting	72
3 Organisatie van actief leren: differentiatie en klassenmanagement	75
3.1 Differentiatie	76
3.1.1 Niveaudifferentiatie	78
3.1.2 Differentiatie in groeperingsvormen	81
3.1.3 Andere vormen van differentiatie	83
3.2 Differentiatiedilemma's	84
3.3 Klassenmanagement bij actief leren	89
3.3.1 Specifieke eisen aan klassenmanagement bij actief leren	90

3.4	Problemen met de organisatie van actief leren en oplossingen hiervoor	95
3.4.1	Algemene organisatorische problemen	96
3.4.2	Problemen met tijdmanagement	97
3.4.3	Problemen met overzicht houden	99
3.5	Samenvatting	101
4	Het geven van goede feedback	103
4.1	Wat is feedback?	104
4.1.1	Feedback en leerprestaties	106
4.2	Het stellen van leerdoelen (feed-up)	109
4.2.1	Doelgericht versus activiteitgericht werken	113
4.2.2	Inzicht in het beoogde niveau	115
4.3	Feedback en feedforward	118
4.4	Feedbackcultuur en feedbackgeletterdheid	124
4.5	Samenvatting	129
5	Begeleiden van de ontwikkeling van zelfsturing	131
5.1	Definitie en belang van zelfsturing	132
5.2	Strategieën voor zelfsturing	134
5.3	Feedback op de ontwikkeling van zelfsturing	140
5.4	Valkuilen vermijden	144
5.5	Samenvatting	146
6	Begeleiden van samenwerking	149
6.1	Definitie en het belang van de ontwikkeling van samenwerkingsvaardigheden	150
6.1.1	Positieve interacties tussen leerlingen bij samenwerkend leren	154
6.2	Stimuleren van samenwerking	158
6.2.1	Samenwerkingsvaardigheden	159
6.2.2	Individuele en groepsverantwoordelijkheid	160
6.2.3	Positieve wederzijdse afhankelijkheid	161
6.2.4	Directe interactie	163
6.2.5	Evaluatie van het groepsproces	164
6.3	Feedback op samenwerking	165
6.4	Valkuilen vermijden	168
6.5	Samenvatting	169

7 De actief lerende docent: vormgeven van je eigen professionele ontwikkeling	171
7.1 Belang van een voortdurende professionele ontwikkeling	173
7.2 Doelgericht leren	178
7.3 Samen leren met collega's	183
7.3.1 Feedback geven en krijgen	187
7.4 Je eigen leerproces sturen en bewaken	189
7.5 Samenvatting	192
Literatuur	193
Register	201
Over de auteurs	205

Inleiding

Doelgroep

Dit boek is bedoeld voor studenten van de lerarenopleiding en voor docenten in het voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs die willen leren om hun leerlingen beter te begeleiden tijdens actief leren, waarbij aandacht is voor de ontwikkeling van zelfsturing en samenwerking.

Binnen de lerarenopleiding kan het boek gebruikt worden voor studenten van jaar 2 tot en met 4. Het boek sluit aan bij de generieke kennisbasis voor tweedegraads lerarenopleidingen, zowel bij het deel 'Leren in de klas en (beroeps)opleiding: Leren in diverse contexten, Communicatie, interactie en groepsdynamica, Leerlingen met speciale behoeften' als bij het deel 'Samen Leven en Samen Werken: De professionele docent, Pedagogische kwaliteit en Diversiteit en onderwijs'. Het boek kan worden ingezet in de lijn die naast de vakinhoudelijke en vakdidactische vakken loopt (algemeen pedagogische vaardigheden/onderwijskunde/algemene pedagogiek en didactiek). We hebben vanwege de leesbaarheid gekozen voor de termen 'docent' en 'leerling', tenzij de tekst expliciet over het mbo gaat. Hier kan ook 'leraar' en 'student' gelezen worden.

Werkwijze

Het boek geeft jou als (toekomstige) docent kennis van de leertheoretische en maatschappelijke achtergronden van actief leren, inzicht in de bedoelingen van actief leren en het biedt handreikingen voor het begeleiden van actief leren. Hierbij is er speciale aandacht voor het geven van feedback, het stimuleren van zelfsturing en het stimuleren van samenwerking tussen leerlingen. De theoretische uitgangspunten, gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek, worden in de rubriek 'Uit de praktijk' concreet gemaakt door bijvoorbeeld casussen van klassensituaties. In de rubriek 'Aan de slag' (te herkennen aan dit icoon) krijg je praktische tips en suggesties aangereikt, zoals checklists. De teksten worden steeds afgewisseld met 'Ter overdenking', waarin je wordt uitgedaagd om na te denken over eigen ervaringen en eigen praktijken. Deze vragen zijn bedoeld om steeds de vertaalslag te maken van de theorie naar je eigen onderwijspraktijk. Verder geven we in de rubriek 'Uitgelicht' (te herkennen aan dit icoon) verdiepende of gerelateerde informatie bij bepaalde onderwerpen.

De hoofdstukken kunnen in chronologische volgorde worden gelezen, maar ook heel goed in een andere volgorde. In hoofdstuk 1 tot en met 3 geven we met name achtergrondinformatie over de principes van actief leren, hoe actief leren op scholen vorm krijgt en de rol van de docent. In hoofdstuk 4 tot en met 6 richten we ons met name op het aanleren van de vaardigheden die je als do-

cent nodig hebt om actief leren goed te begeleiden. In hoofdstuk 7 ligt de focus op de docent zelf als actief lerende, waarin de parallel tussen het leren door leerlingen en het leren door docenten geïllustreerd wordt.

Hoofdstukken

Hierna geven we de inhoud per hoofdstuk beknopt weer.

1 *De coachende rol van de docent: zelfsturing en samenwerking*

In dit hoofdstuk beschrijven we dat zelfsturing en samenwerking de twee hoofdkenmerken van actief leren zijn. We leggen uit wat deze termen inhouden en hoe deze vorm krijgen in actief leren. De leertheorie waarop actief leren is gebaseerd, het sociaal-constructivisme, wordt besproken in relatie tot de uitgangspunten van actief leren. We leggen uit wat het belang is van actief leren voor leerlingen in onze hedendaagse maatschappij: het belang van het verwerven van conceptuele kennis (inzichten) wordt steeds groter, daarnaast moeten leerlingen verschillende 21e-eeuwse vaardigheden leren beheersen. Actief leren is een geschikt middel om deze kennis en vaardigheden aan te leren. Tot slot presenteren we in dit hoofdstuk verschillende vormen van actief leren met speciale aandacht voor de ontwikkeling van de onderzoekende houding en onderzoekend leren en voor vakintegratie en vakoverstijgend werken.

2 *De pedagogische grondhouding van de docent*

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de pedagogische grondhouding die nodig is voor (actief) leren. Die begint met je opvattingen over onderwijs, de manier waarop je naar je leerlingen kijkt en de verwachtingen die je je over hen vormt. We gaan in op het belang van het hebben van hoge verwachtingen van alle leerlingen. Lage verwachtingen, vaak gekoppeld aan de sociale achtergrond van leerlingen, hebben namelijk negatieve effecten op zowel de sociaal-emotionele als de cognitieve ontwikkeling van leerlingen. We beschrijven de manier waarop je je als docent bewust kunt worden van je verwachtingen en daarmee (verdere vergroting van) kansenongelijkheid door actief leren kunt voorkomen. We bespreken daarnaast wat intrinsieke motivatie is en hoe je door de vervulling van de psychologische basisbehoeften van leerlingen kunt bevorderen dat leerlingen gemotiveerd leren. Tot slot laten we zien hoe een ontwikkelingsgerichte houding van de docent past bij actief leren en hoe die invloed heeft op de manier waarop je naar beoordelen kijkt.

3 *Organisatie van actief leren: differentiatie en klassenmanagement*

Dit hoofdstuk gaat over de organisatie van de leeromgeving op een manier die actief leren mogelijk maakt. We gaan eerst in op differentiatie, de wijze waarop je de inhoud, didactiek, materialen en/of de gevraagde leeractivi-

teiten aanpast aan wat leerlingen nodig hebben om zo tegemoet te komen aan de verschillen tussen leerlingen. We bespreken verschillende vormen, effectieve kenmerken van differentiatie en dilemma's die kunnen optreden. Tot slot gaan we in op de klassenorganisatie. Een goede organisatie is een belangrijke voorwaarde voor actief leren. We laten zien hoe je om kunt gaan met de specifieke eisen van de klassenorganisatie die gelden bij actief leren en de knelpunten die hierbij soms voorkomen.

4 *Het geven van goede feedback*

In dit hoofdstuk beschrijven we wat feedback is en wat de relatie is tussen feedback van de docent en de leerprestaties van leerlingen. We lichten toe wat het belang is van het stellen van leerdoelen, en het communiceren ervan. We leggen uit hoe je doelgerichte feedback kunt geven en zetten uiteen wat BKC-feedback inhoudt: het geven van bevestigende, kritische en constructieve opmerkingen. We behandelen verschillende manieren van feedback geven, en gaan in op de vraag hoe je de manier van feedback geven kunt aanpassen aan de situatie. Ten slotte behandelen we het belang van een feedbackcultuur en van peerfeedback.

5 *Begeleiden van de ontwikkeling van zelfsturing*

In dit hoofdstuk beschrijven we wat zelfsturing inhoudt en welke vaardigheden leerlingen nodig hebben om zelfsturend te kunnen leren. We bespreken hoe je de ontwikkeling van vaardigheden die leerlingen nodig hebben voor zelfsturing kunt stimuleren. Ook beschrijven we valkuilen die je als docent tegen kunt komen bij het begeleiden van zelfsturend leren, en manieren om deze valkuilen te vermijden. Ten slotte bespreken we hoe je leerlingen goede feedback kunt geven, gericht op het ondersteunen en stimuleren van zelfsturing.

6 *Begeleiden van samenwerking*

In dit hoofdstuk beschrijven we wat samenwerkend leren inhoudt en wat de basiskenmerken van samenwerking zijn. We bespreken hoe je samenwerkend leren kunt stimuleren en hoe je leerlingen goede feedback op hun samenwerking kunt geven. Ten slotte is er aandacht voor valkuilen bij het begeleiden van samenwerkend leren en voor manieren om deze valkuilen te vermijden.

7 *De actief lerende docent: vormgeven van je eigen professionele ontwikkeling*

In dit laatste hoofdstuk draait het om actief leren door jou als docent. We beschrijven dat het beroep van leraar om een leven lang leren vraagt. Verschillende zaken die van belang zijn om in de rest van je loopbaan actief te kunnen blijven leren, komen aan de orde: het stellen van je eigen leerdoelen, verschillende vormen van het samen leren met collega's, en het sturen en bewaken van je eigen leerproces.

Online studiemateriaal

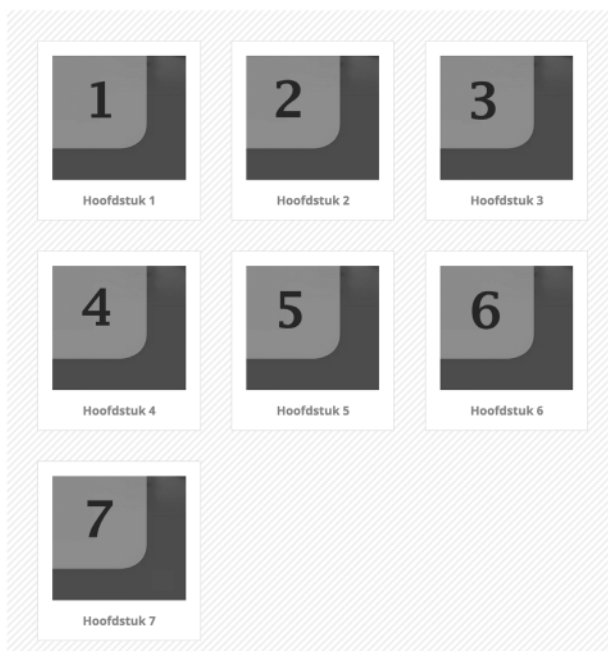
Op www.coutinho.nl/bzs vind je het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit:

- > links
- > instrumenten

Per hoofdstuk vind je links naar digitale bronnen voor verdiepende of aanvullende informatie. Daarnaast zijn er verschillende instrumenten te vinden, zoals checklists en een observatieformulier met toelichting, om onderwerpen uit het boek verder te bestuderen in je eigen praktijk. Aan de hand van dit icoon wordt in het boek aangegeven dat aanvullend materiaal te vinden is op de website.

Welkom!

Kies een hoofdstuk om verder te gaan.

Docenten kunnen via de site docentenmateriaal aanvragen. Dit bestaat uit powerpoints en een handreiking met tips voor het gebruik van dit boek en suggesties voor werkvormen.

1 De coachende rol van de docent: zelfsturing en samenwerking

In dit hoofdstuk leggen we uit wat actief leren is, en waarom zelfsturing en samenwerking hierin twee essentiële onderdelen zijn. We lichten allereerst de uitgangspunten van actief leren toe: we laten zien waarom actief leren belangrijk is voor de ontwikkeling van leerlingen en waar deze manier van leren op is gebaseerd. We leggen uit dat onderwijsconcepten die een meer leerling-gestuurde aanpak beogen, waarin zelfsturing en samenwerking meer nadruk krijgen, vragen om een coachende rol van de docent. Vervolgens geven we een aantal voorbeelden van scholen die een onderwijsconcept hanteren waarin actief leren een grote rol speelt. In de paragraaf erna beschrijven we de theoretische achtergrond van actief leren, het sociaal-constructivisme, waarbij we het belang toelichten van het zelf actief kennis construeren en van de interactie met medeleerlingen. Actief leren is een middel voor kennisontwikkeling, maar met behulp van actief leren kun je ook andere doelen bereiken, zoals het ontwikkelen van de ‘21e-eeuwse vaardigheden’ (in het Engels aangeduid als *21st century skills*). Deze vaardigheden beschrijven we in paragraaf 1.4. Tot slot bespreken we wat actief leren betekent in het voortgezet onderwijs (vo) en het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) en geven we enkele voorbeelden van het toepassen ervan.

LEERDOELEN

Na bestudering van dit hoofdstuk:

- ✓ weet je wat we onder actief leren, zelfsturing en samenwerking verstaan;
- ✓ weet je welke principes bij actief leren horen en waarom actief leren van belang is;
- ✓ ken je de theoretische achtergrond van het sociaal-constructivisme;
- ✓ weet je voor welke doelen actief leren een geschikt middel is;
- ✓ weet je hoe actief leren in de praktijk vorm krijgt;
- ✓ kun je voorbeelden noemen van actief leren voor je eigen vakgebied.

Uit de praktijk: 21e-eeuwse vaardigheden in de onderbouw havo/vwo

Chaira geeft wiskunde in de onderbouw van een scholengemeenschap voor havo en vwo. Tot voor kort werkte ze op een brede scholengemeenschap waarbij klassikaal lesgeven en het vak met de daaraan gekoppelde lesmethode centraal stonden. Sinds twee maanden is ze werkzaam op een school die deel uitmaakt van het netwerk PLEION: Platform Eigentijds Onderwijs. In de scholen die bij het netwerk aangesloten zijn, leren leerlingen actief van betekenisvolle, vaak vakoverstijgende opdrachten. Chaira ontwerpt samen met collega's en studenten leeractiviteiten die passen bij het onderwijsmodel waarmee op deze school gewerkt wordt, namelijk het leeratelier. In een leeratelier werken leerlingen zowel individueel als in groepen aan leertaken, die zijn verbonden aan projecten waarin meerdere vakken zijn geïntegreerd.

Chaira wil met haar collega's van economie en beeldende vorming een nieuw project ontwerpen voor havo 2 waarbij leerlingen niet alleen leren over punt-, draai- en lijnsymmetrie, maar waarbij ook de 21e-eeuwse vaardigheden probleemoplossend vermogen en creativiteit centraal staan. Verder moeten de leerlingen kennis met elkaar uitwisselen en strategieën en oplossingen bespreken. Daartoe ontwerpen ze gebruikmakend van Adobe Illustrator een pakkend logo voor een zelfgekozen bedrijf. In een presentatie lichten ze de betekenis van het logo toe.

Na afloop evalueert Chaira het project met haar collega's. Ze geven aan dat de leerlingen het heel leuk vonden en met veel enthousiasme aan de slag waren. Dit ervaart Chaira als een groot verschil met haar vorige baan, waarin ze klassikaal les gaf en ze veel leerlingen niet goed kon motiveren tijdens haar lessen. Wat de leerresultaten betreft aarzelt Chaira. De leerlingen hebben prachtige powerpointpresentaties en muurkranten gemaakt, maar of ze nu echt iets geleerd hebben en zo ja, wat precies, kan ze niet goed zeggen. Ze waren veel bezig met zoeken op internet en knip- en plakwerk voor hun producten. Het samenwerken in een groep kon beter. De leerlingen verdeelden de taken wel, maar overlegden weinig met elkaar over de aanpak. Soms wisten leerlingen niet goed wat ze moesten doen. Chaira concludeert dat het begeleiden van leerlingen in een leeratelier, samen met collega's, toch echt iets heel anders is dan lesgeven vanuit een methode.

Ter overdenking

- Op welke manieren geef jij les? Vooral uit methoden of in projectvorm? Of pak je het meer thematisch aan?
- Wat herken je in hetgeen Chaira concludeert over de nieuwe manier van begeleiden?
- Vind jij het ook moeilijk om leerlingen te begeleiden tijdens actief leren?
- Wat zou jij Chaira aanraden te doen in een volgend project?

1.1 Definitie en omschrijving van zelfsturing en samenwerking

Bij zowel zelfsturing als samenwerking spelen leerlingen een actieve rol in hun eigen leerproces. Dit doen ze door het betekenis geven aan leerdoelen, het kiezen en uitvoeren van leeractiviteiten en het bewaken, bijsturen, controleren en evalueren van dit proces. We laten beide termen daarom vallen onder de noemer *actief leren*. Bij zelfsturing gaat het om de vraag wie de regie heeft en verantwoordelijk is voor het leerproces: de leerling, de docent of allebei? Zelfsturend leren, zelfstandig werken en samenwerkend leren zijn vormen van actief leren die we hier nader zullen toelichten.

Bij zelfsturend leren hebben leerlingen zelf de regie over het leerproces. De docent bepaalt samen met hen de leerdoelen, de leerlingen gaan zelfstandig aan de slag met leeractiviteiten die bijdragen aan het behalen van deze doelen. Bij zelfsturing gaat het erom dat leerlingen zelfstandig leerstrategieën kunnen inzetten en bijstellen om persoonlijke doelen te bereiken (Van Dijk et al., 2017). De docent heeft een belangrijke, coachende rol en begeleidt de leerlingen op momenten dat dat nodig is. Vaak wordt onderscheid gemaakt tussen zelfstandig werken en zelfsturend leren. Bij zelfstandig werken verwerken de leerlingen de leerstof na de instructie zelfstandig door opdrachten te maken. Het gaat dan dus om een docentgebonden les met een aantal momenten waarop leerlingen zelfstandig bezig zijn met bepaalde oefeningen of opdrachten. Bij zelfsturend leren bereiken de leerlingen met begeleiding van de docent zelfstandig de leerdoelen. Ze werken daarbij individueel of samen en ze hebben zelf invloed op wat en hoe ze leren. Zelfsturend leren stelt daarmee hoge eisen aan de leeractiviteit en het bijbehorende materiaal. De docent helpt alleen daar waar nodig en zorgt ervoor dat de leerling zelf goede keuzes kan maken. Zelfsturend betekent dus niet dat leerlingen ‘het zelf moeten uitzoeken’.

Bij samenwerkend leren werken leerlingen samen, in duo's of in groepjes van drie of vier leerlingen, aan bepaalde leerdoelen. Er zijn allerlei werkvormen mogelijk; de kern is dat leerlingen kennis met elkaar uitwisselen en ideeën, strategieën en oplossingen bespreken. Leerlingen leren door hun eigen kennis te verwoorden en door de nieuwe invalshoeken en kennis die medeleerlingen inbrengen in zich op te nemen. Ook leren ze door elkaars feedback. Deze positieve effecten treden echter alleen op als de taak en de samenwerking aan bepaalde voorwaarden voldoen (zie hiervoor hoofdstuk 6).

Actief leren omvat zelfsturing en samenwerking en is een omschrijving voor leersituaties waarin de leerlingen in duo's of kleine groepjes werken, vaak aan verschillende taken waarbij een bepaalde mate van zelfsturing wordt verwacht. Deze manier van leren is niet nieuw. Traditionele vernieuwers als Montessori

en Parkhurst besteedden al aandacht aan actief leren in verschillende vormen van leren waarbij docenten niet met een methode werkten, maar inspeelden op de ervaringen en interesses van leerlingen. Tijdens de jaren zestig en zeventig hebben psychologen als Rogers en Piaget de aandacht voor actief leren op vele scholen nieuw leven ingeblazen door de introductie van het leren binnen projecten en het werken in kleine groepjes. Op dit moment is er weer veel aandacht voor actief leren vanwege de kenmerken van de maatschappij waarin we nu leven. Iedere dag komen er weer grote hoeveelheden nieuwe informatie beschikbaar. Dit betekent dat het leren van inzichten en vaardigheden belangrijker is geworden; het gaat erom dat leerlingen leren om uit de informatie die beschikbaar is de juiste betrouwbare gegevens te halen en ze te verwerken en betekenis te geven. De technische mogelijkheden voor communicatie en het delen van kennis zijn nog lang niet uitgeput. Om goed met de groeiende mogelijkheden op dit gebied om te gaan is het nodig 'een leven lang te leren'. Actief leren is hiervoor een geschikt middel (Oostdam et al., 2007).

Inmiddels is er veel onderzoek gedaan naar zelfsturing en samenwerking door leerlingen (zie bijvoorbeeld Panadero, 2017; Panadero et al., 2018; Heirweg et al., 2020; Oostdam, 2013). Op basis hiervan stellen we vijf uitgangspunten van actief leren vast die in het hele boek terugkomen en die we hier nader zullen toelichten.

1 Leerlingen werken doelgericht

Voor zelfsturing is het van belang dat de leerlingen bewust werken aan voor hen betekenisvolle leerdoelen. Deze leerdoelen zijn zo mogelijk samen met leerlingen opgesteld en zodanig besproken dat leerlingen ze begrijpen en het belang ervan onderschrijven. Een oriëntatie op het leerdoel is een belangrijk onderdeel van het leerproces. Tijdens actief leren werken leerlingen tegelijkertijd aan inhoudelijke doelen en aan vaardigheidsdoelen, zoals samenwerken, communiceren, probleemoplossend denken en ICT-vaardigheden.

2 De leerdoelen sluiten aan bij het niveau van de leerlingen

De leerdoelen zijn afgestemd op het niveau van de leerlingen, en de bijbehorende leeractiviteiten die leerlingen uitvoeren zijn uitdagend. Dat wil zeggen: niet te makkelijk en niet te moeilijk. Als docent houd je rekening met de niveaoverschillen die er tussen leerlingen zijn.

3 De leerlingen kunnen zelf keuzes maken in het leerproces

De leerlingen krijgen ruimte om zelf keuzes te maken gericht op hun leerdoelen (binnen de kaders van de leerdoelen van de school), de leerstrategieën, de leerprocessen en leerresultaten en/of de feedback; er is dus ruimte voor zelfsturing. Leerlingen worden hierdoor bevestigd in hun behoefte aan autonomie. Ze ervaren eigenaarschap over het leren.

4 De leerlingen werken samen

De leerlingen bespreken samen strategieën en oplossingen en wisselen ideeën en kennis uit. De taak, werkwijze en begeleiding door de docent zijn hierop gericht.

5 De docent heeft een coachende rol

De docent heeft een belangrijke coachende rol. De docent zorgt ervoor dat leerlingen de leeractiviteiten die zij zelfstandig kunnen uitvoeren ook zelfstandig dóén. Als het nodig is geeft de docent nieuwe input, hulp en begeleiding. De docent helpt de leerlingen met het ‘leren leren’: leren hoe ze steeds zelfstandiger kunnen worden in het leerproces.

In dit boek gebruiken we de term ‘actief leren’ voor leervormen die aan deze vijf kenmerken voldoen. Dit betekent dat het kijken van een film over bijvoorbeeld discriminatie niet onder actief leren valt als de docent de film aanbiedt zonder veel toelichting. Als de leerlingen de film bekijken omdat ze een bepaald leerdoel willen behalen, bijvoorbeeld weten hoe ze discriminatie kunnen herkennen en voorkomen, en met een specifieke focus of ‘bril’ naar de film kijken om er vervolgens met een groepje medeleerlingen over te praten, valt het wel onder actief leren.

Er worden veel verschillende termen voor vormen van actief leren gebruikt, waarbij de vijf uitgangspunten van actief leren in meerdere of mindere mate centraal staan. In traditionele vernieuwingsscholen, zoals montessorionderwijs, de vrije school en daltononderwijs, vindt van nature al meer actief leren plaats.

Tijdens actief leren ondersteunt de docent de ontwikkeling van de leerlingen op een andere manier dan tijdens het overdragen van informatie. De coachende rol staat centraal. Om de leerprocessen van leerlingen tijdens actief leren te stimuleren, is het belangrijk dat de docent een leeromgeving creëert waarin leerlingen gemotiveerd zijn om actief te leren met hun medeleerlingen. Zij moeten in deze leeromgeving zelf nieuwe kennis kunnen opbouwen op basis van de leerervaringen die zij opdoen. Dit vraagt niet alleen didactische vaardigheden van de docent, maar ook pedagogische vaardigheden. In paragraaf 2.2 lees je meer over de pedagogische rol van de docent en de wijze waarop de docent de motivatie van leerlingen en het gevoel van eigenaarschap kan bevorderen. In de praktijk zie je vaak dat leerlingen tijdens actief leren verschillende activiteiten ontplooiën. Samen met een medeleerling zoeken ze bijvoorbeeld informatie op internet of in boeken, waarna ze deze informatie met elkaar bespreken en verwerken in een presentatie, zoals in een project over waterkracht en windkracht waarin leerlingen verschillende proefjes uitvoeren om te leren over verschillende vormen van energie.

Actief leren heeft dus twee pijlers: zelfsturing en samenwerking. Het ontwikkelen van zelfsturing wordt ook wel aangeduid als 'leren leren': leren zelfstandig nieuwe kennis te ontwikkelen. De vaardigheden die hierbij centraal staan en die dus nodig zijn om levenslang te kunnen leren, noemen we 'metacognitieve vaardigheden'. Leerlingen kunnen deze vaardigheden bij uitstek ontwikkelen tijdens actief leren (Vainikainen et al., 2015). Het gaat hierbij om de activiteiten die leerlingen vooraf, tijdens en na afloop van leeractiviteiten ondernemen om hun eigen leerproces te sturen. Vooraf gaat het bijvoorbeeld om het oriënteren op de taak en het maken van een planning, tijdens het leren gaat het om het monitoren van de voortgang en na afloop om het evalueren en reflecteren. Deze metacognitieve kennis en vaardigheden hebben leerlingen nodig om zelf hun leerproces te sturen en eigenaarschap te ervaren (zie paragraaf 5.2 over de ontwikkeling van zelfsturing).

■ Uitgelicht: de rol van de mentor

Op sommige scholen wordt het aanleren van metacognitieve vaardigheden en samenwerkingsvaardigheden vooral gezien als een taak voor de mentor. Natuurlijk kan de mentor leerlingen die hiermee problemen ervaren extra ondersteunen. We willen er in dit boek echter voor pleiten dat alle docenten aandacht zouden moeten schenken aan metacognitieve vaardigheden. Leerlingen kunnen deze vaardigheden tijdens het actief leren bij alle vakken oefenen. Ze hebben deze nodig om een actieve rol te kunnen innemen. Het zou een gemiste kans zijn als leerlingen hier geen ondersteuning bij en feedback op krijgen van de docenten op het moment dat ze leeractiviteiten uitvoeren waarin sprake is van actief leren. Ze leren de vaardigheden veel beter terwijl ze die in de praktijk brengen, dan in bijvoorbeeld lessen 'studievaardigheden'. Mentoren en docenten kunnen elkaar versterken als ze hun activiteiten en feedback op elkaar afstemmen en regelmatig het gesprek voeren over de begeleiding van leerlingen bij deze vaardigheden en wat dit vraagt van hun vakdidactische aanpak.

Ter overdenking

- Wanneer maak jij bewust gebruik van metacognitieve vaardigheden als je leert? Hoe ga je te werk bij het plannen van je leeractiviteiten, het bewaken van de tijd en het tussentijds monitoren van je eigen leerproces? Hoe evalueer jij je werk achteraf om te bepalen of je je doelen hebt behaald en hoe reflecteer je op jouw leerproces?
- Hoe besteed je aandacht aan de metacognitieve vaardigheden van je leerlingen? Hoe zou je dat (nog meer) kunnen doen?
- Hoe is bij jou op school de afstemming met de mentor wat betreft de begeleiding van leerlingen op het gebied van metacognitieve vaardigheden en samenwerkingsvaardigheden?

De tweede pijler van actief leren is, zoals gezegd, samenwerking: het samenwerkend leren door leerlingen. Samenwerkend leren kan leiden tot betere leerprestaties (Janssen, 2014), maar het vraagt wel meer van de docent dan het bij elkaar zetten van leerlingen in een groep met een opdracht. Leerlingen kunnen veel van elkaar leren, maar het werken in groepen is niet altijd effectief. In hoofdstuk 6 leggen we uit hoe je als docent samenwerking tussen leerlingen op een goede manier kunt organiseren en begeleiden.

Ter overdenking

- Wanneer laat jij je leerlingen samenwerken in groepen? Wat verwacht je dat leerlingen samen doen?
- Heb je weleens geobserveerd en beluisterd wat leerlingen precies doen en zeggen als ze aan het samenwerken zijn? Wat valt jou hierin op?
- Wanneer vind je samenwerking effectief? Wanneer leren leerlingen door de samenwerking meer dan als ze ergens individueel aan werken?
- Wat vind je belangrijke vaardigheden van jezelf en van je medestudenten of collega's als jullie samenwerkend leren? Wanneer leer je veel en wanneer minder?

We hebben laten zien wat de uitgangspunten en verschillende vormen van actief leren zijn. Zoals we al aangaven, is actief leren gebaseerd op het sociaal-constructivisme, een leertheorie met als uitgangspunt dat leerlingen zelf een actieve rol nemen in het leerproces dat zij samen met anderen doorlopen om kennis en inzichten te ontwikkelen. In de volgende paragraaf lichten we deze theorie toe.

1.2 Actief leren binnen verschillende onderwijsconcepten

In deze paragraaf laten we een aantal voorbeelden zien van scholen in het voortgezet onderwijs en mbo die een onderwijsconcept hanteren waarin actief leren een grote rol speelt. We geven twee voorbeelden van scholen met een onderwijsconcept gebaseerd op onderzoekend leren en twee voorbeelden uit het praktijkonderwijs en mbo waarin het actief leren sterk verankerd is in het leren in de praktijk.

■ Uitgelicht: verschillende onderwijsconcepten gebaseerd op vormen van actief leren

De Nieuwste School (vmbo, havo en vwo)

Onderwijsconcept: onderzoekend leren

De basisprincipes van De Nieuwste School (DNS) in Tilburg zijn: uitgaan van de nieuwsgierigheid van leerlingen, leerlingen eigenaar laten zijn van hun leerproces en het geleerde vastleggen en zichtbaar maken voor medeleerlingen. Dit onderwijsconcept is gebaseerd op de uitgangspunten van betekenisvol onderwijs, waarbij leerlingen op een uitdagende en interessante wijze authentiek en actief leren. Op DNS leren mavo-, havo- en vwo-leerlingen dezelfde dingen als op andere middelbare scholen. Ze doen ook hetzelfde eindexamen als alle andere leerlingen, alleen is de route ernaartoe anders. DNS gaat uit van de verwondering van de leerling. Van daaruit zoeken leerlingen een weg naar meer kennis.

De school is ingedeeld in leerjaren met groepsmentoren (onderbouw) en persoonlijke mentoren (bovenbouw). De mentoren begeleiden de leerlingen bij hun leerproces en hun sociaal-emotionele ontwikkeling. Doordat mentoren een groot deel van de dag bij de leerlingen zijn, krijgen ze een goed beeld van het kind. In de brugklas is de begeleiding heel intensief en ligt de nadruk op de sociaal-emotionele ontwikkeling van de leerlingen. In de hogere jaren worden leerlingen steeds meer losgelaten en richt de mentor zich vooral op studievvaardigheden en de voortgang in de richting van de vervolgstudie. De leerlingen voeren zelf, vooral in de onderbouw, veel onderzoek uit. Zo worden ze eigenaar van hun leerproces. De leerlingen gaan op onderzoek uit binnen thema's van zes weken. Het onderzoek doorlopen ze aan de hand van de denkcirkel: ze formuleren een vraag, ontwerpen een onderzoek, voeren het uit, presenteren de uitkomsten en reflecteren op het proces. Voor vragen over het onderwerp van hun onderzoek kunnen leerlingen terecht bij experts. Die zijn, wat betreft hun vakkennis, te vergelijken met traditionele docenten. Leerlingen maken in een logboek zichtbaar wat ze geleerd hebben. Ze kunnen continu laten zien waar ze zijn in het leerproces.

Omdat niet alle kennis is bij te brengen door het doen van onderzoek zijn er ook instructievakken als gecijferdheid (wiskunde), geletterdheid (Nederlands), sport en bewegen (LO) en vreemde talen: Engels, Spaans, Duits en Frans. Deze vakken heten 'gereedschapsvakken': de kennis die wordt opgedaan, is het gereedschap dat de leerlingen nodig hebben bij hun onderzoeken en later in hun leven.

Bron: denieuwsteschool.nl

MET (praktijkonderwijs)*Onderwijsconcept: Big Picture*

MET in Waalwijk is een school voor praktijkonderwijs gericht op een technisch of dienstverlenend beroep. De kracht van de leerling en zijn of haar eigen interesses zijn daarbij het uitgangspunt. Praktijkonderwijs heeft als doel om leerlingen na circa vijf jaar in staat te stellen om zelfstandig te kunnen functioneren op het gebied van arbeid, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap. MET praktijkonderwijs wil leerlingen graag perspectief geven op een geschikte arbeidsplek en op een volwaardige plaats in de maatschappij. De school hanteert het onderwijsconcept Big Picture Learning, waarin persoonlijk leren, coaching en ondersteuning op maat centraal staan. Big Picture Learning gaat uit van het principe dat het meeste leren niet per se, of misschien wel helemaal niet, in de klas plaatsvindt. Leerlingen leren het meest van een onderwerp wanneer ze het interessant vinden en het in het echt ervaren. Er wordt daarom zo veel mogelijk met projecten uit de echte praktijk gewerkt, dus niet verzonnen door een docent of overgenomen uit een boek.

Om te ontdekken welke onderwerpen voor een leerling relevant zijn, moet je de leerling eerst leren kennen. Er moet dus een relatie opgebouwd worden, met een docent ('advisor') en met klasgenoten, waarin leerlingen het gevoel hebben dat zij zichzelf kunnen en mogen zijn en zich serieus genomen voelen. De advisor stimuleert hen steeds een stapje verder te gaan en het beste uit zichzelf te halen. Hij of zij houdt het leerproces in de gaten, zodat de leerling uitgedaagd wordt gedurende zijn schooltijd zo veel mogelijk te leren. Er wordt dus niet voor het moment (bijvoorbeeld de toets) geleerd, maar de leerstof wordt op zo'n manier verwerkt dat hij ook op een later tijdstip en eventueel in een andere situatie toegepast kan worden.

Bronnen: met-pro.nl en bigpicturenederland.nl

Niekée (vmbo, havo en vwo)*Onderwijsconcept: Agora, onderzoekend leren*

Niekée in Roermond hanteert het onderwijsconcept Agora, waarbij schoolvakken zijn vervangen door onderzoek naar de wereld. De docenten gebruiken geen methodes, en studenten krijgen geen toetsen, cijfers of huiswerk. Leerlingen doen zelf kennis op en maken vanuit hun eigen wensen, vragen en interesses een persoonlijke leerroute door vijf 'werelden': de kunstzinnige, wetenschappelijke, spirituele, maatschappelijke en sociale/ethische wereld. Een van de uitgangspunten van Agora is 'leren vindt het best in vrijheid plaats'. De leervraag van het kind, 'challenge' genoemd, staat centraal. De nieuwsgierigheid of leergierigheid is leidend: vanuit de challenge ontstaat het leerproces. Hier komt de coach aan bod. De coach

stuurt, stimuleert, inspireert, helpt analyseren, adviseert en geeft feedback. Een derde van de tijd die Niekée-leerlingen op school doorbrengen gaat op aan instructielessen rond examenstof. Daarnaast besteden de leerlingen een deel van hun tijd aan het leren in leergebieden, waarbij vakken gecombineerd zijn en waardoor ze grotere verbanden leren zien. Ook doen ze aan de hand van opdrachten zelfstandig onderzoek in verschillende arbeidsgebieden. Tijdens de zogenoemde 'Wings'-lessen – vernoemd naar de gevleugelde Griekse godin Nikè, wiens naam 'overwinning' betekent – worden allerlei onderwerpen behandeld die in het traditionele onderwijs meestal links blijven liggen. Deze lessen hebben een vrij karakter en zijn in principe vraaggestuurd. Voorbeeldvragen zijn: Waarom rijden Britten links? Waarom zeggen we vaak 'uhhh'? Wanneer zijn we met schrijven begonnen? De Wings-uren kunnen daarnaast gebruikt worden om achterstanden van leerlingen weg te werken en om speciale certificaten te halen, zoals lassen, koken en toegepaste wiskunde. Tweemaal in hun schoolloopbaan voeren de leerlingen een uitvoerig assessment uit. Daardoor krijgt niet alleen de leraar een goed inzicht in de persoonlijke kwaliteiten, talenten en de 21e-eeuwse vaardigheden van de leerlingen, maar ook de leerling zelf.

Bron: niekee.nl

Sint-Lucas (mbo)

Onderwijsconcept: netwerkleren

De mbo-opleiding Vormgeving, media & techniek van het Sint-Lucas leidt jonge mensen op tot creatief-technische vakmensen. Voorheen was de school erg gericht op het opleiden tot een specifiek beroep, maar door de digitalisering verdwijnt het afgebakende vakmanschap op het gebied van print en nabewerking grotendeels. Drukkers worden operators, ontwerpers ontwikkelen eigen producten en etaleurs en stylisten worden ook digitale vormgevers van hun verbeelding. De docenten van Sint-Lucas zetten daarom in op cross-overs tussen vakken en trainen de studenten vanaf het eerste jaar in netwerkdenken. Ze werken actief samen met hun netwerk van bedrijven. Studenten en medewerkers worden zo veel mogelijk verbonden met alumni, bedrijven, culturele instellingen, maatschappelijke organisaties en andere opleidingen. Zo krijgen studenten de kans een goed netwerk op te bouwen en zich breed te ontwikkelen.

Het team heeft de afgelopen vijf jaar ervaring opgedaan met probleemgestuurd onderwijs in combinatie met projectonderwijs. Ze werken als team vakoverstijgend samen, en zijn zich meer op de praktijk buiten de school gaan richten. Deze aanpak vraagt een andere manier van denken over het overdragen van vakkennis en het ontwikkelen van bredere vaardigheden van studenten: meer vraaggericht in plaats van aanbodgericht. Door de praktijkopdrachten voor bedrijven komen studenten met een ander soort